

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ЛИТВИНЧУК Олександра Миколаївна

УДК 37.015.3 – 049.2 (043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЗАПОБІГАННЯ
МАНІПУЛЯТИВНОМУ ВПЛИВУ В ПЕДАГОГІЧНОМУ
СПІЛКУВАННІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, доцент
Чernобровкін Володимир Миколайович,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Пов'якель Надія Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
Інститут соціології, психології та управління,
завідувач кафедри практичної психології та
психотерапії

кандидат психологічних наук, доцент
Юрченко Віктор Іванович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Педагогічний інститут,
директор

Захист відбудеться “16” березня 2011 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “__11_” лютого 2011 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У сучасній психології приділяється багато уваги вивченню різних аспектів проблеми психологічного впливу людини на людину. Маніпуляція як засіб психологічного впливу стала звичайною, повсякденною частиною сучасного життя. Маніпулятивні технології використовуються в політичній сфері, рекламному бізнесі, засобах масової інформації, діловому та міжособистісному спілкуванні. Поширеність у сучасному суспільстві засобів маніпуляції свідомістю зумовила підвищення уваги до питань, пов'язаних з допустимістю використання маніпулятивного впливу на людину, а також з пошуком прийомів протистояння й захисту від маніпуляцій.

Професія педагога пов'язана з необхідністю впливати на внутрішній світ дитини. Крім того, якщо педагог, виконуючи свою діяльність, не досягає необхідного рівня професійної майстерності й не впливає на учнів, він не реалізує себе як професіонал. Через це педагогічна професія містить можливість використання таких засобів впливу, які „підвищують” результативність діяльності, особливо в умовах, коли досягнення педагогічних цілей на основі допустимих і нормативних засобів ускладнюється. Тому професія вчителя, як указують багато авторів, є однією з найбільш схильних до маніпулятивної деформації (М. Бітянова, Н. Волинець, В. Чернобровкін, Е. Шостром, В. Шейнов).

Основні проблеми сучасної школи зосереджено навколо труднощів, з якими стикаються багато вчителів у міжособистісному спілкуванні з учнями. У певних ситуаціях педагоги для вирішення проблемних педагогічних ситуацій вдаються до маніпуляцій. У свою чергу вчителі також піддаються впливу маніпуляцій з боку інших суб'єктів педагогічного процесу.

На думку багатьох психологів, учителі досить часто застосовують неконструктивні засоби впливу на учнів у педагогічному процесі (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, М. Бургін, Л. Долинська, С. Максименко, Л. Мітіна, І. Риданова, В. Чернобровкін, В. Шейнов, Е. Шостром), як-от: ігнорування, пригнічування, маніпуляції, які призводять до руйнування або деформації особистості учнів. Тому питання вибору й використання педагогічно доцільних, конструктивних засобів впливу є актуальним і важливим.

Проблема маніпуляції була предметом дослідження російських (Б. Бессонов, Д. Волкогонов, Г. Грачов, Є. Доценко, О. Жданова, В. Знаков, О. Марголіна, І. Мельник, А. Осипова, В. Панкратов, Л. Рюмшина, В. Сагатовський, О. Сидоренко, А. Хараш, В. Шейнов), українських (Г. Балл, М. Бургін, Н. Волинець, О. Гуменюк, С. Кара-Мурза, О. Мерзлякова, В. Петухов, О. Прокоф'єва) та зарубіжних учених (Е. Берн, Р. Гудін, О. Йокояма, Д. Карнегі, М. Ляйпше, Л. Прото, У. Рікер, Дж. Рудінов, П. Робінсон, Р. Чалдіні, Г. Шиллер, Е. Шостром).

На сьогодні виявлено передумови, механізми, технології, критерії маніпуляції (Г. Грачов, Є. Доценко, А. Осипова, В. Панкратов, О. Сидоренко, В. Шейнов, Е. Шостром), вивчено місце маніпуляції серед інших видів впливу (Г. Балл, М. Бургін, А. Добрович, Є. Доценко, С. Макаренко, О. Сидоренко) та стратегій поведінки (Г. Ложкін, Н. Пов'якель), розглянуто подібності й відмінності феноменів маніпуляції та макіавеллізму (В. Знаков, О. Жданова), розкрито типи маніпуляторів та актуалізаторів (Е. Шостром), досліджено способи протистояння маніпуляціям у міжособистісному спілкуванні (І. Бех, Н. Волинець, Є. Доценко, В. Панкратов, О. Прокоф'єва, О. Сидоренко).

Щодо педагогічної діяльності проблему маніпулятивного впливу вивчали у вигляді спроб опису класифікації прийомів маніпулятивного впливу вчителів на учнів у педагогічному спілкуванні (Е. Шостром), дослідження ціннісно-сислової сфери вчителів з маніпулятивною спрямованістю в спілкуванні (Л. Рюмшина, О. Марголіна), з'ясування психологічних механізмів виявлення та протистояння маніпулятивним намірам у студентів (Н. Волинець).

Не вивченим залишається питання поширеності маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні, недостатньо досліджено передумови й прийоми, через які педагоги вдаються до маніпуляцій у спілкуванні з учнями, не описано психологічний портрет особистості вчителя, схильного до маніпулятивного впливу. Водночас, знання закономірностей маніпулятивного впливу дозволить учителям своєчасно розпізнавати маніпуляції, протистояти їм та обирати педагогічно доцільні впливи на учнів у своїй практиці.

Актуальність і недостатня вивченість означеної проблеми визначили вибір теми дисертаційного дослідження: **„Психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконано згідно з тематичним планом науково-дослідних робіт кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка „Становлення суб'єкта життєвого шляху в сучасному соціально-психологічному просторі” (державний реєстраційний номер 0110U000388 від 16 лютого 2010 р.). Тему дисертації затверджено Вченою радою Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 4 від 26 грудня 2004 р.) і Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки й психології в НАПН України (протокол № 3 від 29 квітня 2005 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні, а також у визначенні психологічних умов запобігання використанню маніпуляцій учителями в навчально-виховному процесі.

Відповідно до поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження**:

1. Визначити загальні теоретико-методологічні засади дослідження маніпуляції як виду психологічного впливу.
2. Розкрити види психологічного впливу в педагогічному спілкуванні та визначити критерії маніпуляції як засобу психологічного впливу.
3. Емпірично дослідити маніпулятивні прийоми, смислові установки вчителів щодо використання маніпуляцій у педагогічному спілкуванні, а також виявити особистісні властивості педагогів, схильних до маніпуляцій.
4. Визначити й науково обґрунтувати психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні та на цій основі розробити та апробувати тренінг педагогічного впливу й запобігання маніпуляціям.

В основу дослідження було покладено **припущення** про те, що вчителі застосовують маніпуляції з метою впливу на учнів у складних, проблемних ситуаціях педагогічного процесу; вибір учителем маніпуляції як засобу впливу на учнів у педагогічному процесі пов'язаний з їхніми смисловими установками, особистісними властивостями, з напруженістю его-захистів. Умовами запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні є прийняття вчителем суб'єктної позиції щодо своєї діяльності, мотивація до самозміни, яка базується на незадоволеності вчителя стереотипами власної діяльності, когнітивна компетентність у сфері психології маніпуляції та сформованість конструктивних смислових установок на доцільність їх застосування в спілкуванні з учнями, а також розширення репертуару засобів впливу на учнів у педагогічному процесі.

Об'єкт дослідження: психологічний вплив учителя на учня в педагогічному спілкуванні.

Предмет дослідження: психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні.

Методи дослідження: у процесі дослідження було використано такі *теоретичні методи*: аналіз наукових джерел, порівняння, систематизація та узагальнення наукових положень різних концептуальних підходів у психології. *Емпіричні методи*: спостереження, бесіда, анкетування, психодіагностичні методики вивчення особистості, метод експертної оцінки, метод моделювання й вирішення проблемних педагогічних ситуацій, метод контент-аналізу, констатувальний та формувальний експерименти. У формувальній частині дослідження використано метод активного соціально-психологічного навчання.

Для дослідження схильності вчителів до використання маніпуляції в педагогічному спілкуванні нами було розроблено й стандартизовано „Анкету виявлення ставлення вчителів до використання маніпуляції в педагогічному спілкуванні”, „Питальник схильності до використання маніпуляції”, а також

методику „Педагогічні ситуації”, яка є модифікацією методики ПСПД („Проблемні ситуації педагогічної діяльності”) В. Чернобровкіна. Крім того, для досягнення мети дослідження було застосовано такі психодіагностичні методики: проєктивний тест СФСП („Ситуації фрустрації у спілкуванні педагога”) В. Чернобровкіна та В. Чернобровкіної; питальник професійної спрямованості особистості вчителя; методику САТ („Самоактуалізаційний тест”) в адаптації Ю. Альшиної, Л. Гозмана, М. Загіка та М. Кроз; методику „Ціннісних орієнтацій” М. Рокіча в адаптації Д. Леонтьєва; тест СЖО („Смисложиттєві орієнтації”) Д. Леонтьєва; 16-факторний особистісний питальник Кеттелла, форма С; питальник діагностики типологій психологічного захисту Р. Плутчика в адаптації Л. Вассермана, О. Єришева, Є. Клубової; питальник рівня суб’єктивного контролю С. Пантелєєва, В. Століна.

Отримані результати оброблялися відповідно до вимог статистичного аналізу з якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. У роботі використано дескриптивні показники розподілу змінних, кореляційний та дисперсійний аналіз, статистичні критерії Манна-Уїтні і t-критерій Стьюдента. Розрахунки було проведено за допомогою пакета статистичних програм Statistics 6.0, Microsoft Office Excel 2003.

Наукова новизна й теоретичне значення отриманих результатів полягають у тому, що:

- *уперше* теоретично та емпірично обґрунтовано поняття „маніпуляція в педагогічному спілкуванні”; встановлено ступінь поширеності маніпуляції як засобу впливу в педагогічному спілкуванні; розроблено й валідизовано методичні процедури емпіричного вивчення схильності до використання маніпуляції в спілкуванні; виявлено смислові установки вчителів щодо використання маніпуляцій у педагогічному процесі; визначено психологічні умови (суб’єктивні, особистісні, когнітивні, операційно-комунікативні чинники) запобігання маніпулятивному впливу вчителів на учнів у навчально-виховному процесі;

- *розширено й доповнено* зміст положень про критерії, передумови, технології, прийоми використання маніпуляцій у педагогічному спілкуванні; розширено опис психологічного портрета особистості вчителя, схильного до маніпуляції; виявлено педагогічні ситуації, у яких учителі найчастіше використовують маніпуляції;

- *отримала подальший розвиток* систематизація способів психологічного впливу в педагогічному процесі, положення про деструктивність маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розроблені автором питальник схильності до використання маніпуляції, методика „Педагогічні ситуації”, анкета, яка виявляє ставлення вчителів до використання маніпуляції в педагогічному спілкуванні, а також апробований

тренінг педагогічного впливу та запобігання маніпуляціям, запропоновані рекомендації для вчителів стосовно запобігання маніпулятивних засобів впливу в педагогічному спілкуванні можуть застосовуватися в системі професійної підготовки майбутніх учителів, у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників, у роботі шкільних психологів при наданні психологічної допомоги вчителям у вирішенні проблем спілкування з учнями.

Теоретичні та експериментальні результати дослідження можуть доповнити зміст навчальних дисциплін у процесі підготовки практичних психологів та майбутніх учителів, а саме: „Соціальна психологія”, „Педагогічна психологія”, „Психологія управління”.

Особистий внесок автора. Отримані теоретичні та емпіричні результати, а також визначені психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні є самостійним внеском автора в розвиток досліджень психологічних особливостей маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні. У спільній статті з В. Чернобровкіною „Маніпуляція як засіб психологічного впливу у педагогічному спілкуванні” авторським є аналіз літератури щодо місця маніпуляції серед інших видів впливу й репрезентація результатів дослідження (50%).

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні й експериментальні положення дисертаційної роботи доповідалися та отримали схвалення на: II Міжнародній конференції „Духовний розвиток особистості: методологія, теорія і практика” (Луганськ, 2005), I Міжнародній науково-практичній конференції „Наукова молодь: досягнення і перспективи” (Луганськ – Москва – Мінськ, 2006), IV Науково-практичній конференції з міжнародною участю „Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства” (Луганськ, 2009); всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: Першому Всеукраїнському конгресі психологів (IV з’їзд товариства психологів України) (Київ, 2005), „Теорія і практика розвивального навчання” (Луганськ, 2006), „Перший крок у науку” (Луганськ, 2008, 2009), „Сучасні проблеми психології творчості” (Луганськ – Житомир, 2008), „Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми” (Київ, 2010); на семінарах, засіданнях кафедри психології та звітних науково-практичних конференціях Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Результати дослідження апробовано в навчальних курсах „Соціальна психологія”, „Психологія управління”, „Педагогічна психологія” й у спецкурсі „Тренінг педагогічного впливу та запобігання маніпуляціям”.

Результати дисертаційної роботи *впроваджено* в навчально-виховний процес Комунального закладу „Луганська середня загальноосвітня школа I – III ступенів № 49” (довідка № 53 від 10.06.2009), Комунального закладу „Луганська середня загальноосвітня школи I – III ступенів № 17” (довідка № 67 від

06.07.2010), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 1/2315 від 07.07.2010).

Публікації. Зміст і результати теоретичного та експериментального дослідження відображено в 9 публікаціях автора: 6 статей у науково-фахових виданнях, затверджених ВАК України; 1 стаття в науковому журналі; 1 стаття у співавторстві – у матеріалах науково-практичної конференції; 1 тези – у матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, семи додатків, списку використаних джерел, який налічує 229 найменувань (з них 12 – іноземною мовою). Загальний обсяг становить 224 сторінки друкованого тексту, з них 173 сторінки основного тексту. Робота містить 6 рисунків і 10 таблиць на 15 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету й завдання дослідження, об'єкт, предмет, сформульовано припущення, висвітлено наукову новизну, практичне значення роботи, наведено дані про апробацію та впровадження отриманих результатів, а також публікації та структуру дисертації.

У **першому розділі** – *„Теоретико-методологічні засади вивчення маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні”* – представлено результати теоретичного та методологічного аналізу проблеми вивчення маніпуляції, розкрито види психологічного впливу в педагогічному спілкуванні, розглянуто різні підходи до визначення поняття „маніпуляція” як виду психологічного впливу, виділено критерії, за якими маніпуляція відрізняється від інших видів впливу, систематизовано основні передумови й технології маніпуляції.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що в процесі педагогічного спілкування вчитель здійснює психологічний (виховний) вплив на своїх учнів з метою формування або зміни потреб, установок, цілей, станів, способів поведінки вихованців. Вивчення праць І. Беха, Л. Мітіної, Е. Натанзон, Ю. Орлова, І. Риданової, О. Сидоренко та інших показало, що засоби психологічного впливу в педагогічному процесі можна розділити на дві групи – конструктивні й деструктивні. Конструктивні способи впливу будуються на основі суб'єкт-суб'єктних взаємин і спрямовані на розвиток особистісного потенціалу учня. Деструктивні ж, навпаки, спрямовані на зовнішні зміни поведінки учнів, жорстку структурування їхньої активності й будуються на основі суб'єкт-об'єктних взаємин. До першої групи засобів впливу належать переконання, наслідування, заохочення, схвалення, похвала, попередження, прохання, до другої – психологічний напад, примушення, засудження, покарання, приниження, образа, пригнічення, обман, залякування й маніпуляція. У роботі виділено також деякі способи впливу, які можуть бути й

конструктивними, і деструктивними залежно від цілей, на досягнення яких вони спрямовані. До них належать: навіювання, зараження, ігнорування, іронія, прояв обурення й гніву. Таким чином, маніпуляція розглядається як один з видів неконструктивного педагогічного впливу, який використовується вчителями в спілкуванні з учнями (Г. Балл, Л. Мітіна, Л. Рюмшина, В. Чернобровкін, Е. Шостром).

Спираючись на погляди провідних науковців (Г. Балл, Є. Доценко, О. Гуменюк, С. Кара-Мурза, Г. Грачов, В. Знаков, О. Сидоренко, Е. Шостром та ін.), було сформульовано робоче визначення поняття *„маніпуляція в педагогічному спілкуванні”*, що визначається нами як *психологічний вплив учителя на учнів, за умови якого приховується справжня мета, використовується психологічний тиск, „гра на слабкостях”, обман, вносяться зміни в мотиваційну структуру особистості учня для розв’язання складних педагогічних ситуацій*.

Проаналізувавши загальні критерії маніпуляції, запропоновані різними авторами (Г. Грачов, Є. Доценко, С. Кара-Мурза, В. Панкратов, О. Сидоренко), було виділено критерії, за якими маніпуляція відрізняється від інших видів впливу: 1) маніпуляція – це прихований психологічний вплив (приховуються й цілі, і засоби впливу); 2) моральна позиція маніпулятора – ставлення до іншої людини як засобу, об’єкта, необхідного для досягнення власних цілей; 3) маніпуляція застосовується з метою отримання одностороннього виграшу або переваги; 4) маніпуляція передбачає зміну внутрішніх процесів іншої людини, її станів, переконань, установок, цінностей; 5) використання маніпулятором психологічної сили, „гри на слабкостях”; 6) спонукання адресата до здійснення тих або інших дій, внесення змін до мотиваційних структур адресата; 7) прийняття адресатом на себе відповідальності за те, що відбувається; 8) майстерність і вправність у здійсненні маніпулятивних дій.

Дослідження маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні було розглянуто з точки зору системного (Б. Ломов), вчинкового (М. Бахтін, В. Романець, В. Татенко), задачного (Г. Балл) й суб’єктного (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, О. Брушлинський, В. Татенко, О. Осницький, Н. Богданович) підходів. В основу роботи також покладено положення про причинну, цільову та ціннісну детермінацію поведінки й діяльності людини (К. Абульханова-Славська, О. Леонтєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн, В. Слободчиков, В. Чернобровкін), положення про суб’єкт-суб’єктні взаємини (К. Абульханова-Славська, Б. Ломов, Н. Сарджвеладзе), принципи гуманістичної та екзистенційної психології особистості (Б. Братусь, Д. Леонтєв, А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлз, В. Франкл), положення транзактного аналізу (Е. Берн, К. Стайнер), глибинної психології відносно співвідношення свідомих і несвідомих аспектів мотивації поведінки та вибору способу поведінки (З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, Т. Яценко), принципи психодрами (Д. Морено) та НЛП (Д. Гріндер, Р. Бендлер).

У ході аналізу літературних джерел (Є. Доценко, І. Риданова, В. Чернобровкін, Е. Шостром та ін.) і проведеного власного дослідження виділено такі передумови використання вчителями маніпуляцій у педагогічному спілкуванні: 1) прагнення втримати контроль над учнями; 2) егоцентрична позиція вчителя; 3) перевага поведінкового рівня активності педагога (учитель усі сили спрямовує на підтримку цілісності „Я-образу”, досягнення почуття безпеки, захисту власної особистості); 4) певні внутрішньоособистісні властивості вчителів: недовіра до себе та інших, напруженість его-захистів, незадоволеність своєю професійною діяльністю, наявність невротичних потреб (прагнення домінувати, бажання таємно контролювати, самоствердитися за рахунок іншого).

На підставі аналізу робіт, присвячених вивченню технологій маніпуляції (Г. Грачев, Є. Доценко, Е. Михайлюк, А. Осипова, В. Панкратов, Л. Рюмшина), систематизовано та виділено чотири основні групи маніпулятивних прийомів: *інформаційні* (пов'язані з цілеспрямованим перетворенням інформації), *психологічні* (полягають у використанні психологічного тиску, лестощів, підлабузництва, приниження, обману, залякування, викликання почуття провини, сорому, страху), *організаційно-процедурні* (передбачають організацію умов взаємодії або ж підбір відповідного випадку для здійснення впливу) і *логічні* прийоми маніпуляцій (побудовані на свідомому порушенні законів і правил формальної логіки).

У психологічній літературі розглянуто такі психологічні умови захисту від маніпулятивного впливу в міжособистісному спілкуванні, а саме: відчуття особистісної цілісності (Є. Доценко, А. Осипова, Л. Прото, О. Сидоренко), упевненості в собі (Н. Волинець, О. Прокоф'єва), вирішення внутрішньо-особистісних конфліктів (Л. Мітіна, Н. Пов'якель, В. Чернобровкін, Т. Яценко), усвідомлення та зниження рівня механізмів психологічного захисту (Є. Доценко, Л. Рюмшина, Е. Шостром), емоційна саморегуляція (В. Панкратов), розвиток комунікативних навичок, умінь своєчасно розпізнавати маніпуляції та протистояти їм (І. Бех, Є. Доценко, В. Панкратов, О. Сидоренко, Е. Шостром), що стали теоретичним підґрунтям для визначення психологічних умов запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні.

Теоретичний аналіз літератури показав, що маніпулятивні дії вчителів у педагогічному спілкуванні, в основному, чинять несприятливий вплив на розвиток особистості вихованців, оскільки нівелюють суб'єктність учнів, через що вони, не усвідомлюючи, виконують дії, які йдуть урозріз з їхніми інтересами, волею, потребами. При маніпулятивному впливі вчителеві вдається змінити поведінку учня, а справжнє ставлення до діяльності залишається без зміни, отже, учень не рухається у своєму розвитку, і цілі педагогічної дії не досягаються.

Таким чином, проведений аналіз наукових джерел дає можливість зробити висновок про те, що маніпуляція як вид психологічного впливу

пов'язана з обезцінюванням суб'єктності іншої людини, її власної волі, що в педагогічному спілкуванні обертається порушенням діалогічного спілкування з учнями та співпраці з ними й, у кінцевому результаті, перешкоджає досягненню педагогічних цілей.

У другому розділі – „Емпіричне дослідження маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні” – представлено методики й здійснено психологічний аналіз результатів констатувальної частини дослідження. Охарактеризовано психологічний інструментарій, описано якісно-кількісний аналіз отриманих результатів щодо поширеності використання маніпулятивного впливу вчителями в педагогічному спілкуванні, а також вивчено особистісні властивості вчителів, схильних до маніпуляції.

Дослідження проводилося на базі середніх шкіл міста Луганська та Луганської області. Усього в експериментальному дослідженні взяли участь 138 учителів-предметників, віком від 23 до 59 років, зі стажем педагогічної роботи – від 1 до 30 років.

З метою вивчення смислових установок учителів щодо доцільності використання маніпуляцій у педагогічному спілкуванні нами було розроблено „Анкету виявлення ставлення вчителів до використання маніпуляції в педагогічному спілкуванні”. Результати анкетування показали, що переважна більшість опитаних учителів (73,9%) уважають за доцільне застосування маніпуляції в педагогічному спілкуванні. Недоцільною маніпуляцію вважають 23,9% від усіх опитаних педагогів. Тільки 2,2% учителів допускають маніпуляцію іноді, у деяких проблемних або нестандартних педагогічних ситуаціях.

За допомогою анкети було проаналізовано й класифіковано смислові установки вчителів, на основі яких вони допускають або не допускають маніпулятивні впливи в педагогічному спілкуванні. У результаті було отримано шість груп смислових установок: 1) установки, пов'язані з лояльним ставленням до маніпуляцій, якщо вони сприяють результативному впливу на конкретні аспекти поведінки, діяльності й особистості учнів з метою покращення їх успішності й поведінки (39,8% опитаних педагогів мають подібні установки); 2) установки вчителів, пов'язані з їхнім прагненням досягти мети педагогічної діяльності, при цьому змістовне наповнення цих цілей педагога не визначають (35,5% респондентів); 3) установки, пов'язані з використанням учителями маніпуляцій у крайніх випадках, у будь-яких непередбачених, проблемних ситуаціях, коли випробувані засоби впливу виявляються неефективними (8,6%); 4) установки вчителів, пов'язані з досягненням ними власної вигоди за допомогою маніпуляцій (6,5%); 5) установки вчителів, в основі яких лежить категорична відмова (у вигляді мотивів-обмежників „не можна”) від використання маніпуляцій у педагогічній діяльності (7,9%); 6) установки, засновані на визнанні цінностей не маніпулятивних, а чесних взаємин (1,4%).

На основі визначення частотного розподілу показників за результатами анкетування було виявлено *пріоритетні системи взаємин у педагогічному процесі*, у яких найчастіше використовуються маніпуляції. *На першому місці за частотою прояву маніпуляції в педагогічному спілкуванні опинилася система „учитель – учень” (указали 60,9% опитаних педагогів), на другому – система „учитель – батьки” (35,5%), на третьому – система „представники адміністрації – учитель” (34,8%), на четвертому – система „учень – учитель” (34,1%), на п'ятому – „учитель – учитель” (32,6%).*

У процесі дослідження визначено основні маніпулятивні прийоми, що використовуються вчителями в педагогічному спілкуванні з метою вирішення проблемних педагогічних ситуацій. До них належать: *лестоці, підлабузництво, залякування, обман, „гра на почуттях”, маніпуляція оцінкою, психологічний тиск авторитетом.*

З метою перевірки припущення, що вчителі частіше вдаються до використання маніпуляції в складних проблемних ситуаціях педагогічного процесу, застосовувалася методика „Педагогічні ситуації”. Учителі повинні були при ознайомленні з варіантами рішення ситуацій оцінити їх та аргументувати свій вибір. Кількісний аналіз частотного розподілу аргументів показав, що 65,2% учителів з нормативної вибірки погоджуються (з різною частотою) з маніпулятивними варіантами вирішення проблемних педагогічних ситуацій, 34,8% – не згодні з маніпулятивними варіантами рішень. При цьому, більшість педагогів не усвідомлює, що це маніпулятивні прийоми. Тільки 13,8% педагогів розпізнають, а отже, усвідомлюють, що в стимульних ситуаціях описані *маніпулятивні* засоби впливу вчителів на учнів, з них 9,4% учителів (від усієї вибірки) позитивно ставляться до використання маніпуляції. Таким чином, переважна більшість учителів допускає маніпуляції для вирішення проблемних педагогічних ситуацій.

У ході дослідження було визначено психологічний портрет учителів, схильних до маніпуляції, що містив ціннісно-смыслову сферу, механізми егозахисту та характерологічні особливості. Аналіз портрету показав, що в їх ціннісно-смысловій сфері, серед *термінальних цінностей*, частіше виходять на перші позиції конкретні життєві цінності (здоров'я, любов, щасливе родинне життя, друзі, цікава робота), а також пасивні цінності (упевненість у собі, життєва мудрість). Серед *інструментальних цінностей* у них пріоритетними є цінності, пов'язані зі сферою міжособистісних взаємин (вихованість, життєрадісність, чуйність) і недостатньо виражені етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків). Учителі, які допускають маніпуляцію в педагогічному спілкуванні, мають недостатньо розвинені сенсожиттєві орієнтації, відчувають незадоволеність самореалізацією в житті, а також не вірять у власні сили, мають екстернальний локус контролю. На це вказують зворотні кореляції між шкалою „Позитивне ставлення до маніпуляції” методики „Педагогічні ситуації” й шкалами СЖО Д. Леонтьєва „Загальний

рівень СЖО”, „Результативність життя”, „Локус контролю-Я” (кореляції коливаються від $r=-0,18$ до $r=-0,19$ при $p\leq 0,05$).

Педагоги, схильні до маніпуляції, часто не відчують повноти життя й не живуть сьогоднішнім, вони більше занурені в аналіз минулого або ж спрямовують усі свої зусилля на підготовку до майбутнього. Більше того, вони рідко сприймають своє життя цілісно, слабо відчують нерозривність минулого, теперішнього й майбутнього. Вони не приймають себе такими, якими вони є, не можуть гідно оцінити свої позитивні властивості, не достатньо поважають себе. Крім того, такі вчителі не гнучкі в поведінці з іншими суб'єктами педагогічного процесу, не здатні швидко й адекватно реагувати на мінливу ситуацію. Ці факти підтверджує кореляційний аналіз між показниками методики „Педагогічні ситуації” й методики САТ. Так, шкала „Позитивне ставлення до використання маніпуляції” має низку зворотних зв'язків зі шкалами САТ – з базовою шкалою „Орієнтації в часі” ($r=-0,17$ при $p\leq 0,05$), „Самосприйняття” ($r=-0,16$ при $p\leq 0,05$), „Самоповага” ($r=-0,18$ при $p\leq 0,05$), „Контактність” ($r=-0,20$ при $p\leq 0,01$), „Гнучкість поведінки” ($r=-0,20$ при $p\leq 0,01$), „Прийняття агресії” ($r=-0,17$ при $p\leq 0,05$).

Педагоги, схильні до маніпуляції, мають напружену систему его-захистів. У них домінують такі захисні стратегії, як *витіснення* ($r=0,21$ при $p\leq 0,01$), *компенсація* ($r=0,26$ при $p\leq 0,01$), *інтелектуалізація* ($r=0,21$ при $p\leq 0,01$), *регресія* ($r=0,20$ при $p\leq 0,01$), *проекція* ($r=0,20$ при $p\leq 0,01$), *реактивні утворення* ($r=0,21$ при $p\leq 0,01$).

Учителі, схильні до маніпуляції, мають такі *характерологічні особливості* (за питальником Кеттелла), як *напруженість* ($r=0,19$ при $p\leq 0,05$), *залежність від інших*, *несамостійність* ($r=-0,20$ при $p\leq 0,01$), *низький самоконтроль* ($r=-0,17$ при $p\leq 0,05$), *підозрілість* ($r=0,28$ при $p\leq 0,01$), *проникливість* ($r=0,16$ при $p\leq 0,05$).

За результатами дисперсійного аналізу було виявлено, що педагоги, схильні до маніпуляції в педагогічному спілкуванні, меншою мірою *спрямовані на предмет* своєї діяльності.

Кореляційний аналіз також показав, що вчителі, схильні до маніпуляції, у *фрустраційних ситуаціях* демонструють *розв'язувальні екстрапунітивні* (е, $r=0,18$ при $p\leq 0,05$) або *самозахисні інтропунітивні реакції* (І, $r=0,17$ при $p\leq 0,05$). Таким чином, вони частіше шукають засоби розв'язання ситуації за рахунок залучення в дії інших (учнів, батьків, колег) або ж, визнаючи свою провину в проблемній ситуації, виправдовуються, посилаючись на пом'якшувальні обставини.

Проведене нами експериментальне дослідження довело, що вчителі часто використовують маніпулятивний вплив на учнів з метою вирішення складних педагогічних ситуацій, тому виникає необхідність пошуку умов запобігання маніпуляціям, що стало метою формувального експерименту.

У третьому розділі – „Психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні” – обґрунтовано психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні, визначено зміст та основні результати формувального етапу дослідницької роботи та розроблено програму психокорекційних заходів щодо запобігання використанню маніпуляцій у педагогічному спілкуванні й актуалізації конструктивних засобів впливу.

В основу формувального експерименту було покладено *суб'єктний підхід* (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, В. Слободчиков, І. Якиманська, В. Татенко), сутність якого полягає в тому, що вчитель розглядається як вільний, свідомий і відповідальний суб'єкт, автор своєї активності, здатний обирати цілі й способи їх досягнення. З точки зору цього підходу, педагог будує суб'єкт-суб'єктні взаємини з учнями, діалогічне спілкування, відмовляється від застосування маніпуляцій, використовує конструктивні способи впливу на вихованців у педагогічному процесі.

Теоретичною основою формувального етапу дослідницької роботи є розроблена нами модель психологічних умов запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні, яка складається з таких компонентів: суб'єктних, особистісних, когнітивних і операційно-комунікативних (див. рис. 1).

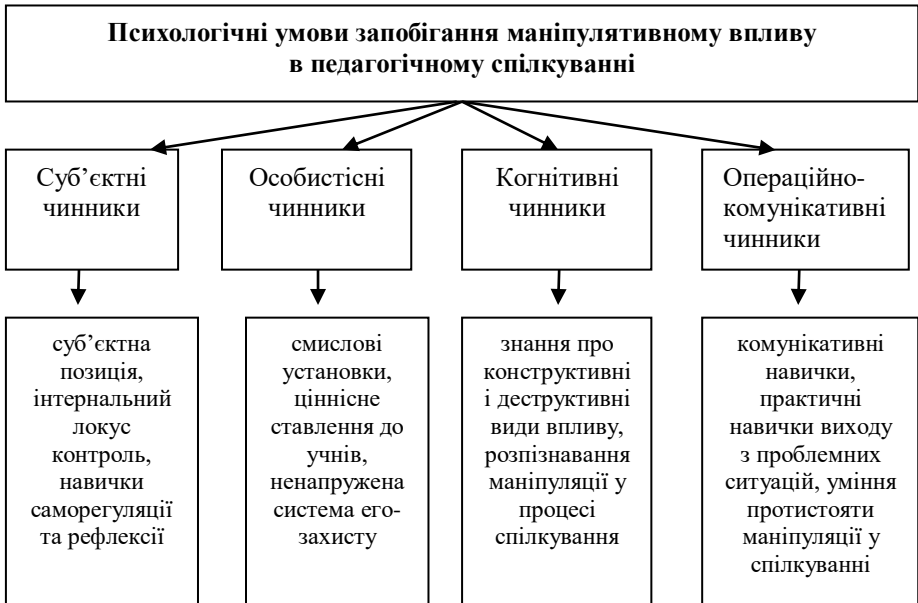

Рис. 1. Теоретична модель психологічних умов запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні

Згідно з розробленою моделлю, *суб'єктні чинники* запобігання маніпулятивному впливу містять прийняття вчителем суб'єктної позиції, домінування в нього інтернального локусу контролю, наявність навичок саморегуляції й рефлексії. *Особистісні чинники* містять смислові установки вчителів, пов'язані з усвідомленням негативних аспектів використання маніпуляцій як засобу впливу на учнів, ціннісне ставлення до особистості учня, а також ненапружену систему его-захисту. *Когнітивні чинники* містять знання вчителів про педагогічні види впливу, про конструктивні способи дії в педагогічному спілкуванні, знання про маніпуляцію як вид психологічного впливу, а також уміння розпізнавати маніпуляції в педагогічному процесі. *Операційно-комунікативні чинники* припускають наявність у педагогів розвинених комунікативних навичок, умінь установлювати контакт з учнями, вести діалог, практичних навичок виходу з проблемних ситуацій, умінь протистояти маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні.

Грунтуючись на погляди науковців (А. Анцупов, Я. Будніков, Ю. Ємельянов, А. Овчаренко, М. Пірен, Н. Пов'якель, А. Шипілов), ми дійшли висновку, що забезпечити ефективний результат запобігання деструктивним впливам учителів на учнів у педагогічному спілкуванні можливо лише за використання комплексу методів, серед яких: соціально-психологічний тренінг, індивідуальне психологічне консультування, аутогенне тренування, самоаналіз поведінки, посередницька діяльність психолога. Виходячи з цього, розроблена в ході дослідження програма психокорекційних заходів складалася з двох частин: теоретичної та практичної. Теоретична частина програми була спрямована на поглиблення знань учителів щодо конструктивних і деструктивних видів педагогічного впливу та мала просвітницький характер. Практична частина будувалася на основі тренінгових занять, що спрямовані на запобігання маніпуляціям та актуалізацію конструктивних засобів впливу на учнів. У межах тренінгу було проведено бесіди, дискусії, рольові ігри, індивідуальне консультування, аналіз проблемних ситуацій педагогічного процесу. Психологічний тренінг складався з дев'яти занять обсягом 54 години групової роботи. Тренінгові заняття проходили раз на тиждень.

За структурою тренінг педагогічного впливу та запобігання маніпуляціям проходив у три етапи – *діагностичний, аналітичний і трансформаційний*. В організаційному плані тренінг містив три фази: *комунікативно-інтегративну, робочу й завершальну*. Серед практичних методів у тренінгу використовувалися елементи гештальттерапії, транзактного аналізу, методи НЛП, техніки психодрами, а також психомалюнок. Тренінгові заняття проводилися відповідно до загальноприйнятих норм та принципів проведення групової роботи (І. Вачков, Л. Петровська, К. Рудестам, Т. Яценко та ін.).

Аналіз результатів ефективності тренінгу показав, що відбулися достовірні зміни практично за всіма властивостями, що діагностувалися. Перш за все, відбулися суттєві зміни в *смислових установках учителів* щодо

доцільності використання маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні. Так, за результатами опитування, до тренінгу 100 % учителів експериментальної групи допускали маніпуляцію в педагогічному спілкуванні, а після тренінгу більше половини вчителів (54,2%) проявили негативне ставлення до використання маніпуляції. У контрольній групі все залишилося практично без змін. Крім цього, в експериментальній групі, порівняно з контрольною, після тренінгу вчителі значно рідше стали вдаватися до маніпулювання під час вирішення педагогічних ситуацій, вони навчилися розпізнавати маніпуляції, у них підвищився рівень інтернального локусу контролю (див. табл. 1). Виходячи з цього, у педагогів у процесі тренінгу були актуалізовані суб'єктивні та когнітивні чинники запобігання маніпулятивному впливу.

Таблиця 1

**Середні показники порівнюваних змінних до й після тренінгу
(t-критерій Стьюдента)**

Змінні	Експериментальна група			Контрольна група		
	Середні показники		Значущість t-критерію	Середні показники		Значущість t-критерію
	До тренінгу	Після тренінгу		До тренінгу	Після тренінгу	
Допускають маніпуляції у пед.спілкуванні	8,42	5,83	$p \leq 0,01^*$	6,83	6,91	$p \leq 0,77$
Розпізнають маніпуляції	0,25	4,91	$p \leq 0,01^*$	0,83	0,95	$p \leq 0,33$
Інтернальний локус контроль	5,91	7,25	$p \leq 0,01^*$	6,16	6,25	$p \leq 0,33$
Схильність до використання маніпуляції	59,75	54,58	$p \leq 0,01^*$	52,16	51,91	$p \leq 0,89$

Примітка: * - значущість t-критерію Стьюдента

У ході дослідження було визначено, що в учителів експериментальної групи після тренінгу спостерігається тенденція зниження практично всіх егозахистів, особливо: *компенсації, регресії, проєкції, інтелектуалізації*. Застосування методики психомалюнку з учителями показало, що до формувального експерименту в учителів домінували установки на протистояння учням, після – виявлено схильності встановлювати рівні й позитивні взаємини, що говорить про актуалізацію суб'єктивних, особистісних та операційно-комунікативних чинників запобігання маніпулятивному впливу.

Аналіз результатів дослідження показав, що тренінг педагогічного впливу та запобігання маніпуляціям являє собою систему психокорекційних заходів, які сприяють розвитку суб'єктивних якостей учителів, рефлексії, саморегуляції, унаслідок чого вони набувають характеристик свідомої,

відповідальної особистості, здатної обирати конструктивні засоби впливу, відмовляючись від маніпуляцій.

Розроблені протягом формувального експерименту психолого-педагогічні рекомендації щодо запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні спрямовані на активізацію суб'єктної позиції вчителів, розвиток навичок саморегуляції та рефлексії педагогів, оволодіння прийомами розпізнавання маніпулятивного впливу й протистояння маніпуляціям, а також оволодіння техніками конструктивного впливу.

Таким чином, отримані результати дослідження підтвердили основні припущення та дозволили зробити загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-методологічний аналіз та емпіричне дослідження проблеми маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні, що виявилось у вивченні смислових установок учителів стосовно доцільності використання маніпуляцій у педагогічному спілкуванні, пріоритетних систем маніпулятивних взаємин, основних прийомів маніпуляції в педагогічному спілкуванні та усвідомлення їх застосування, побудові психологічного портрету вчителів, схильних до маніпуляції, виявленні основних чинників (суб'єктні, особистісні, когнітивні, операціонально-комунікативні), які служать психологічними умовами запобігання маніпулятивному впливу вчителів на учнів, розробці та апробації програми психокорекційних заходів, спрямованих на запобігання маніпуляціям у педагогічному спілкуванні.

1. У результаті теоретичного аналізу літератури було визначено, що діяльність педагога пов'язана із здійсненням психологічного впливу на учнів з метою формування або зміни їх потреб, установок, взаємин, станів, моделей поведінки. Маніпуляція в педагогічному спілкуванні – це психологічний вплив учителя на учнів, при якому приховуються справжні цілі, використовується психологічний тиск, „гра на слабкостях”, обман, вносяться зміни в мотиваційну структуру особистості учня для розв'язання складних педагогічних ситуацій.

2. Аналіз наукових досліджень показав, що все різноманіття способів психологічного впливу, до яких удається сучасний учитель, можна розділити на дві групи – конструктивні й деструктивні. Конструктивні способи впливу будуються на основі суб'єкт-суб'єктних взаємин і спрямовані на розвиток особистісного потенціалу учня, його здібностей, на формування внутрішньої мотивації й саморегуляції вихованця. Деструктивні способи впливу, навпаки, спрямовані на зовнішні зміни поведінки учнів через домінування вчителя над дитиною та будуються на основі „суб'єкт-об'єктних” взаємин. До конструктивних засобів впливу належать переконання, наслідування, заохочення, схвалення, попередження, прохання, до деструктивних – психологічний напад, примушення, засудження, покарання, приниження,

образа, пригнічення, обман, залякування та маніпуляція. Деякі способи впливу можуть бути як конструктивними, так і деструктивними залежно від цілей, на досягнення яких вони спрямовані. До них належать: навіювання, зараження, ігнорування, іронія, прояв обурення й гніву.

Маніпуляції в педагогічному спілкуванні чинять несприятливий вплив на розвиток особистості вихованців, оскільки нівелюють суб'єктність учнів, через що вони несвідомо виконують дії, які йдуть урозріз з їхніми інтересами, волею, потребами. При маніпулятивному впливі вчителю вдається змінити поведінку учня, при цьому дійсне ставлення дитини до своєї діяльності залишається без зміни, отже, цілі педагогічного впливу не досягаються. Маніпулятивний вплив виключає встановлення партнерських взаємин між учителем і учнями, робить неможливим діалогічне спілкування між ними.

3. Установлено, що передумовами використання маніпуляцій учителями в педагогічній діяльності є прагнення утримати контроль над учнями, егоцентрична позиція вчителя, переважання поведінкового рівня активності педагога, певні внутрішньоособистісні властивості вчителів: недовіра до себе й інших, напруженість механізмів его-захисту, незадоволеність своєю професійною діяльністю, наявність невротичних потреб (прагнення домінувати, бажання таємно контролювати, самостверджуватися за рахунок іншого). Основні технології маніпуляції поділяються на інформаційні, психологічні, організаційно-процедурні й логічні прийоми.

4. Визначено, що маніпуляція є поширеним засобом впливу педагога на учнів. На рівні смислових установок у вчителів присутнє лояльне ставлення до застосування маніпуляцій у спілкуванні з учнями. За допомогою маніпулятивних засобів учителі прагнуть досягати педагогічних і виховних цілей, покращити успішність і поведінку учнів на уроках, розвинути позитивні сторони особистості „важких” учнів. Основними маніпулятивними прийомами вчителів у педагогічному спілкуванні є *лестоці, підлабузництво, залякування, обман, „гра на почуттях”, маніпуляція оцінкою, тиск авторитетом.*

5. Аналіз психологічного портрету вчителів, схильних до маніпуляцій показав, що в їх ціннісно-смисловій сфері серед *термінальних цінностей* частіше виходять на перші позиції конкретні життєві цінності (здоров'я, любов, щасливе родинне життя, друзі, цікава робота), а також пасивні цінності (упевненість у собі, життєва мудрість). Серед *інструментальних цінностей* у них частіше виходять на перші позиції цінності, пов'язані зі сферою міжособистісних взаємин (вихованість, життєрадісність, чуйність) і недостатньо виражені моральні цінності (чесність, непримиренність до недоліків). Учителі, які допускають маніпуляцію в педагогічному спілкуванні, мають недостатньо розвинені сенсожиттєві орієнтації, вони незадоволені своєю самореалізацією в житті, а також мало вірять у власні сили, мають екстернальний локус контролю. Вони рідше відчують повноту життя й не живуть теперішнім, занурені більше в аналіз минулого або ж спрямовують свої

зусилля на підготовку до майбутнього. Педагоги, схильні до маніпуляції, не приймають себе такими, якими вони є, не можуть гідно оцінити свої позитивні властивості, недостатньо поважають себе. Крім того, такі вчителі не схильні встановлювати суб'єкт-суб'єктні взаємини з учнями, не гнучкі в поведінці. Вони мають напружену систему его-захисту. У них домінують такі захисні стратегії, як витіснення, компенсація, інтелектуалізація, регресія, проєкція, реактивне утворення. Їм притаманні такі характерологічні особливості: напруженість, залежність від інших, несамостійність, низький самоконтроль, підозрілість, проникливість. У фруструючих ситуаціях учителі, схильні до маніпуляції, демонструють розв'язувальні екстрапунітивні або самозахисні інтропунітивні реакції.

6. Установлено, що психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному процесі полягають в актуалізації суб'єктних, особистісних, когнітивних та операціонально-комунікативних чинників. Суб'єктні чинники запобігання маніпулятивному впливу включають прийняття вчителем суб'єктної позиції, переважання в нього інтернального локусу контролю, наявність навичок саморегуляції й рефлексії. Особистісні чинники включають смислові установки вчителів, пов'язані з усвідомленням недоцільності використання маніпуляції як засобу впливу на учнів, ціннісне ставлення до особистості учня, а також ненапружену систему его-захисту. Когнітивні чинники включають знання вчителів про педагогічні види впливу, про конструктивні способи дії в педагогічному спілкуванні, знання про маніпуляцію як вид психологічного впливу, а також уміння розпізнавати маніпуляції в педагогічному процесі. Операціонально-комунікативні чинники припускають наявність у педагогів розвинених навичок спілкування, умінь установлювати контакт з учнями, вести діалог, практичних навичок виходу з проблемних ситуацій, умінь протистояти маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні.

7. Експериментально підтверджено, що вміння вчителів конструктивно впливати на учнів та запобігати маніпуляціям у педагогічному спілкуванні можуть розвиватися в умовах спеціально організованої психокорекційної роботи, спрямованої на запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні. У межах запропонованої програми було обґрунтовано, розроблено та апробовано психологічний тренінг, який дозволяє розширити знання вчителів про педагогічні види впливу, сприяє розвитку навичок конструктивного педагогічного впливу, умінь розпізнавати маніпуляції в педагогічному процесі та запобігати їм. Розроблені психолого-педагогічні рекомендації щодо запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні спрямовані на активізацію суб'єктної позиції вчителів, розвиток навичок саморегуляції та рефлексії педагогів, оволодіння прийомами розпізнавання маніпуляцій і протистояння маніпулятивному впливу, а також оволодіння техніками конструктивної взаємодії.

Перспективи подальшого вивчення цієї проблеми ми вбачаємо в більш глибокому дослідженні тих проблем, які були тільки окреслені в нашій роботі. Це, зокрема, проблема деструктивного впливу вчителів на учнів у педагогічному процесі, дослідження впливу маніпуляцій на міжособистісні взаємини між суб'єктами педагогічного процесу й на розвиток особистості учнів у цілому, вивчення особливостей педагогічного впливу в контексті проблеми індивідуального стилю діяльності вчителя.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Литвинчук О. М. Причини виникнення маніпуляції у педагогічному спілкуванні / О. М. Литвинчук // Наук. зап. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26 : у 4-х т. – Т. 2. – С. 479 – 487.
2. Литвинчук О. М. Деструктивні аспекти маніпулятивного впливу вчителя на особистість учнів / О. М. Литвинчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. IX, Ч. 3. – К., 2007 – С. 187 – 192.
3. Литвинчук О. М. Маніпуляції в педагогічному спілкуванні: технологічний аспект / О. М. Литвинчук // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. / за ред. В. О. Моляко. – Т.12. – Вип. 5. – Ч.ІІ. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 96 – 105.
4. Литвинчук О. М. Дослідження маніпуляції в педагогічному спілкуванні / О. М. Литвинчук // Наукові праці МАУП / за ред. В. Б. Захожай. – К. : ДП „Вид. дім „Персонал”, 2009. – Вип. 4 (23). – С. 222 – 226.
5. Литвинчук О. М. Дослідження смислових установок учителів, які використовують маніпуляції у педагогічному спілкуванні / О. М. Литвинчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т.ХІІ, Ч. 1. – К., 2010. – С. 328 – 338.
6. Литвинчук О. М. Теоретичні основи тренінгу педагогічного впливу та запобігання маніпуляціям / О. М. Литвинчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – № 2 (22). – С. 123 – 129.
7. Литвинчук А. Н. Манипуляция как средство психологического влияния в педагогическом общении / А. Н. Литвинчук, В. А. Чернобровкина // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. пр. / гол. ред. : Г. П. Шевченко. – Вип. 5 (11). – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2005. – С. 103 – 114.
8. Литвинчук А. Н. Деструктивный характер манипулятивного влияния в педагогическом общении / А. Н. Литвинчук // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 16 (111). – С. 129 – 135.
9. Литвинчук А. Н. Изучение манипулятивного влияния в

педагогическом общении / А. Н. Литвинчук // Наукова молодь : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. „Наукова молодь: досягнення та перспективи”. – Луганськ : Знання, 2006. – Т. 1. Психолого-педагогічні науки. Філологічні науки. – С. 178 – 180.

АНОТАЦІЇ

Литвинчук О. М. Психологічні умови запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2011.

Дисертаційне дослідження присвячено теоретико-експериментальному вивченню маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні, визначенню психологічних умов запобігання маніпуляціям й розробці психокорекційної програми запобігання маніпулятивному впливу в педагогічному спілкуванні. Уточнено зміст поняття „маніпуляція в педагогічному спілкуванні”, виділено критерії, за якими маніпуляція відрізняється від інших видів впливу. Проаналізовано й систематизовано основні передумови та технології маніпулятивного впливу в педагогічному процесі. Досліджено смислові установки вчителів про доцільність використання маніпуляції як способу впливу на учнів у педагогічному процесі. Складено психологічний портрет учителів, схильних до маніпуляцій. Розроблено, апробовано й доведено ефективність тренінгу педагогічного впливу та запобігання маніпуляціям. Наведено психолого-педагогічні рекомендації для вчителів щодо запобігання маніпулятивному впливу у педагогічному спілкуванні.

Ключові слова: маніпуляція, маніпулятивний вплив, психологічний вплив, психологічна дія, учитель, учень, педагогічне спілкування, смислові установки вчителів, суб’єкт-суб’єктні взаємини, суб’єкт-об’єктні взаємини.

Литвинчук А. Н. Психологические условия предупреждения манипулятивного влияния в педагогическом общении. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2011.

Диссертационное исследование посвящено теоретико-экспериментальному изучению манипулятивного влияния в педагогическом общении, выявлению психологических условий предупреждения манипуляций и разработке психокоррекционной программы предупреждения манипулятивного влияния в педагогическом общении. В работе проанализированы подходы к проблеме изучения манипуляции в психологии, определено понятие

«манипуляция в педагогическом общении», а также выделены критерии, по которым манипуляция отличается от других видов влияния.

Манипуляция в педагогическом общении понимается как психологическое воздействие учителя на учеников, при котором скрываются истинные цели, используется психологическое давление, „игра на слабостях”, обман, вносятся изменения в мотивационную структуру личности ученика для разрешения сложных педагогических ситуаций.

В диссертации предложена авторская классификация видов психологического влияния в педагогическом общении. Все многообразие способов психологического влияния, к которым прибегает современный учитель, можно разделить на две группы – конструктивные и деструктивные. Конструктивные способы влияния строятся на основе субъект-субъектных отношений и направлены на развитие личностного потенциала ученика. Деструктивные способы влияния, напротив, направлены на внешние изменения поведения учащихся, жесткое структурирование их активности, на подавление их внутренней свободы и строятся на субъект-объектных отношениях.

В теоретической части работы проанализированы и систематизированы основные предпосылки и технологии манипулятивного влияния в педагогическом процессе. Определены психологические условия предупреждения манипулятивного влияния учителей в педагогическом общении. В качестве таких условий рассматривается актуализация субъектных, личностных, когнитивных и операционально-коммуникативных факторов.

В экспериментальной части работы исследованы смысловые установки учителей относительно целесообразности использования манипуляций в педагогическом общении, выявлены предпосылки, приемы манипуляций, изучены педагогические ситуации, в которых учителя чаще всего используют манипулятивное воздействие на учеников. Составлен психологический портрет учителей, склонных к манипуляциям.

Умения учителей конструктивно влиять на учеников и предупреждать манипулятивные воздействия в педагогическом общении могут развиваться в условиях специально организованной психокоррекционной программы предупреждения манипулятивного влияния в педагогическом общении. В рамках этой программы разработан и апробирован тренинг педагогического влияния и предупреждения манипуляций, который позволяет расширить знания учителей о педагогических видах влияния, способствует развитию навыков конструктивного педагогического воздействия, умений распознавать манипуляции в педагогическом процессе и предупреждать их.

Психолого-педагогические рекомендации по предупреждению манипулятивного влияния в педагогическом общении направлены на актуализацию субъектной позиции учителей, развитие навыков саморегуляции и рефлексии педагогов, обучение приемам распознавания и предупреждения

манипуляций в педагогическом общении, а также овладение техниками конструктивного влияния.

Ключевые слова: манипуляция, манипулятивное влияние, психологическое влияние, психологическое воздействие, учитель, ученик, педагогическое общение, смысловые установки учителей, субъект-субъектные отношения, субъект-объектные отношения.

Litvinchuk A. Psychological terms of prevention of the manipulative influence in pedagogical intercourse. - Manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Psychological sciences on speciality 19.00.07 - pedagogical and secular psychology. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, Kyiv, 2011.

The dissertation is dedicated to the theoretical-experimental research of the manipulative influence in pedagogical intercourse and the development of the training program of the pedagogical influence and prevention of the manipulations. The maintenance of the term «manipulation in pedagogical intercourse» is specified, criteria of difference manipulation from the other types of influence are selected. The basic pre-conditions and technologies of the manipulative influence in a pedagogical process were analyzed and systematized. There were investigated the semantic settings of the teachers about expedience of using of the manipulations as method of influence on students in pedagogical intercourse. The psychological portrait of teachers who inclined to manipulations is made. Also were developed and approved the efficiency of training of pedagogical influence and prevention of manipulations.

Key words: manipulation, manipulative influence, psychological influence, psychological action, teacher, student, pedagogical intercourse, semantic settings of teachers, subject – subject relations, subject – objective relations.

Підписано до друку 3.02.2011. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.
Умов. др.арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. №106

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642)58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.